

De mythe van het onschuldige fascisme

De erfenis van Mussolini

Hans Geleijnse

Eburon
Utrecht 2025

ISBN 978-94-6301-552-3

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Foto omslag: Jongens in het uniform van de Fascistische organisatie Opera Nazionale Balilla, 1936. Fotograaf onbekend.

© 2025 Hans Geleijnse. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

INHOUD

Voorwoord	7
Inleiding	9
Hoofdstuk I	
De afbraak van de rechtsstaat	21
Hoofdstuk II	
Het Italiaanse kolonialisme	43
Hoofdstuk III	
De Rassenwetten van 1938	53
Hoofdstuk IV	
Italianen in de Spaanse burgeroorlog	71
Hoofdstuk V	
Deelname aan de oorlog aan de zijde van Duitsland	79
Hoofdstuk VI	
Het verzet tegen het fascisme en de Duitse bezetters	89
Hoofdstuk VII	
De moeizame weg naar een democratische rechtsstaat	107
Hoofdstuk VIII	
Italianen zijn <i>brava gente</i> , geen misdadigers	125
Hoofdstuk IX	
Mythevorming in de literatuur en de media	139

Hoofdstuk X	
Zonder geheugen is er geen toekomst	153
Slotbeschouwing	167
Chronologie	173
Register van belangrijkste personen	179
Bibliografie	189
Referenties en noten	199

INLEIDING

Honderd jaar geleden kwam in Italië het fascisme aan de macht. Dat gebeurde terwijl er sprake was van een gekozen parlement waarin de fascistische partij een gering aantal zetels bezette. Liberalen, democraten en katholieken hadden er vertrouwen in dat rust en orde in het land hersteld zouden worden wanneer de fascisten in de regering zouden worden opgenomen. Een bolsjewistische revolutie zou in elk geval voorkomen kunnen worden. Deze middenpartijen rekenden erop dat de fascisten zich wel zouden aanpassen en dat hun geweldsdrift beteugeld zou worden als ze eenmaal in het democratische systeem zouden zijn opgenomen.

Van die verwachtingen is niets terecht gekomen. Al snel na de machts-overname door Mussolini op 31 oktober 1922 werden de eerste stappen gezet om de rechtsstaat af te breken. In het begin ging dat bijna ongemerkt met maatregelen die door velen aanvankelijk als noodzakelijk en heel redelijk werden beschouwd, zoals de vermindering van het aantal ambtenaren en de verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd voor rechters. De ingrepen in de rechten en vrijheden van burgers werden in de daarop volgende jaren in hoog tempo doorgevoerd. Het geweld van de fascisten nam niet af, zoals was verwacht, maar werd steeds brutaler en openlijker. Na de moord op het socialistische parlamentslid Giacomo Matteotti op 10 juni 1924 beseften de democraten, de katholieken en de liberalen dat zij zich ernstig hadden vergist. Moedige partijleden keerden zich daarna openlijk tegen het fascisme, de meesten legden zich er bij neer en pasten zich aan.

In 1926 was de oppositie uitgeschakeld en bepaalde de staat vrijwel alle aspecten van het sociale, economische en culturele leven. Het regime herinnerde de Italianen steeds opnieuw aan de grootsheid van hun land. Mussolini wilde, zoals de Duitse historicus Hans Woller concludeerde, *‘een totale mobilisering en conditionering van de Italiaanse samenleving ten behoeve van de imperialistische expansie ... Hij wilde heel Italië achter zijn fascistische uitgangspunten verenigen en het land veranderen in een homogene volksstaat’*.¹

De koloniale oorlogen in Libië en Ethiopië en de invoering van rasenwetten in 1938 waren een logisch gevolg van de cultus van het grootse verleden, het streven naar de ‘nieuwe fascistische mens’, het geloof in het

superieure Italiaanse ras en de minderwaardigheid van andere volken. Het voeren van oorlog en het veroveren van gebieden in Afrika en Europa was op basis van de filosofie van het fascisme onvermijdelijk. Het begaan van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid eveneens.

Eenentwintig jaar is het fascisme in heel Italië aan de macht geweest en drieëntwintig jaar in het noordelijk deel van het land. Het fascisme is niet vanzelf verdwenen. Er was geen massaal volksprotest, ook niet tegen deelname aan de Tweede Wereldoorlog. Er waren geen vrije verkiezingen om een andere regering te kiezen. Alleen door de grootscheepse interventie van de legers van de geallieerden, die in juni 1943 op Sicilië waren geland, en door gewapend verzet van honderdduizenden Italianen na september 1943, kon aan het fascisme in Italië een eind worden gemaakt.

De terreur, de koloniale oorlogen en de misdaden tijdens de Tweede Wereldoorlog konden zich voltrekken zonder dat er nog kritische media waren om dat aan de kaak te stellen. Het fascistische regime heeft deze misdaden daardoor ook voor de bevolking kunnen verzwijgen. Het regime beseftte dat informatie over wat er werkelijk gebeurde in Ethiopië of Joegoslavië schade zou toebrengen aan het imago van de 'fatsoenlijke Italianen' en het 'beschaafde en menselijke fascisme'.

Dat verzwijgen ging door na de oorlog. Naoorlogse regeringen wilden de nadruk leggen op de strijd voor de bevrijding van het fascisme en de Duitse bezetters. Het verhaal moest verteld worden van de 'goede Italianen', die zich hadden verzet, en de 'goede Italianen', die het slachtoffer waren geweest van de wrede Duitsers. Over Italiaanse oorlogsmisdaden werd niet gesproken.

Na de bevrijding van Italië kon onder moeilijke omstandigheden een democratische rechtsstaat worden opgebouwd. Een nieuwe grondwet kwam tot stand waarin is gepoogd garanties in te bouwen om een nieuwe dictatuur van links of van rechts in de toekomst te verhinderen. De herinnering aan het verzet tegen het fascisme diende in de eerste jaren na de oorlog vooral om een positief zelfbeeld van de Italianen te creëren. De verwijzing naar het succesvolle verzet van Italiaanse mannen en vrouwen diende ook als argument om Italië weer een gerespecteerde plaats te geven in de democratische westerse wereld.

Pas vele jaren na de oorlog ontstond aandacht voor de in 1938 ingevoerde rassenwetten en de bijdragen van Italië, als partner van Nazi-Duitsland, aan de Holocaust. Heel lang is aan de misdaden van het fascisme in eigen land

en aan de Italiaanse oorlogsmisdaden in andere landen voorbij gegaan. Het was het beste deze te vergeten.

Dit boek gaat over het fascistische verleden van Italië en de vraag hoe na de oorlog met de geschiedenis van fascisme en verzet is omgegaan. Het is, zeker tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in Europa in de 21^e eeuw, van belang te weten hoe in Italië de rechtsstaat werd afgebroken en waar dat toe heeft geleid: onvrijheid, onderdrukking, discriminatie, vervolging, oorlog en vernietiging. Ook is het van belang ons te realiseren met hoeveel moeite de vrijheid kon worden herwonnen en na te gaan hoe daarna met het verleden is omgegaan.

Over de oorsprong en de ideologie van het fascisme en over de opgang en ondergang van Benito Mussolini is veel en uitgebreid gepubliceerd.² In voorkomende gevallen wordt daar naar verwezen. Ook aan de relatie tussen het fascistische regime en het Vaticaan en aan de ‘moderne aspecten’ van het fascisme, zoals de invoering van een corporatieve staat, de staatsinterventies in de economie en tal van vernieuwingen op sociaal en cultureel gebied, wordt in dit boek slechts zijdelings aandacht besteed. Wel zal in het vervolg van deze inleiding nog kort worden ingegaan op de nationalistische wortels van het fascisme en de ontwikkelingen die hebben geleid tot de machtsovername van Mussolini op 31 oktober 1922, een machtsovername die niet onvermijdelijk is geweest.

ZONDER NATIONALISME GEEN FASCISME

Rechtse leiders in Italië in de 21e eeuw, die zeggen afstand te willen nemen van fascisme, dictatuur en antisemitisme, verwijzen in één adem naar de nationalistische idealen die al vóór het fascisme bestonden. Dit omarmen van oude nationalistische idealen is geen reden om gerustgesteld te zijn.

In 1903 werd door de journalist Enrico Corradini een nationalistische krant opgericht en in 1910 de Associazione Nazionalista Italiana, de Italiaanse Nationalistische Partij. Deze partij kreeg veel aanhang onder de middenklasse. Deze klasse maakte in het begin van de vorige eeuw een sterke groei door, maar voelde zich onzeker en bedreigd door de opkomst van de arbeidersklasse die zich goed kon organiseren, en door het proces van concentratie in handel en industrie. Aan deze grote groep werd door de gevestigde politieke partijen nauwelijks of geen aandacht besteed.

De nieuwe partij kreeg prominente leden, zoals de dichter Gabriel d'Annunzio, de journalist Luigi Federzoni en de jurist Alfredo Rocco, die een programma ontwikkelde voor een autoritaire corporatieve staat. Volgens Rocco moesten arbeiders en ondernemers onder leiding van de staat met elkaar samenwerken. In de toekomstige moderne en dynamische maatschappij moest discipline heersen en kon geen sprake zijn van demonstraties en staking. Dat was de enige manier om het land te vernieuwen en vooruitgang te boeken.³ De belangrijkste doelstelling van de nationalistische partij was het bewustzijn van de grootsheid van Rome en het Romeinse imperium nieuw leven in te blazen. Vol zelfvertrouwen moest worden gewerkt aan een krachtig, herboren Italië. De partij keerde zich tegen de parlementaire democratie, het internationale socialisme en de vrijmetselarij. Verschillende leden van de partij, zoals Francesco Coppola, waren ook uitgesproken antisemieten.⁴ Op het eerste partijcongres riep Federzoni, die net als Rocco later een prominente rol zou gaan spelen in het fascistische regime, op tot een invasie van Libië dat op dat moment onder Turks beheer stond. Dit zou de eerste stap zijn om Italië weer groot te maken.⁵

De nationalisten waren een groot voorstander van deelname aan de Eerste Wereldoorlog om het verachtelijke Oostenrijkse keizerrijk te bestrijden en kregen voor dat idee steeds meer steun onder de bevolking. Dit standpunt van de nationalisten werd populair in het land en snel gedeeld door de journalist Benito Mussolini, die tot 1914 nog hoofdredacteur van het socialistische dagblad *Avanti!* was geweest. Omdat de socialistische partij fel tegen de deelname aan de oorlog was, kwam het tot een breuk met Mussolini die uit de partij werd gezet.

In 1915 besloot de Italiaanse regering onder leiding van de rechtse liberaal Antonio Salandra deel te nemen aan de Eerste Wereldoorlog aan de zijde van Engeland en Frankrijk. Doorslaggevend waren de toezeggingen van deze twee landen dat Italië daarvoor ruimhartig beloond zou worden.

Alhoewel de Italiaanse soldaten werden geprezen voor hun moed en inzet, was het optreden van het Italiaanse leger niet erg succesvol. Bij Caporetto (Kobarid) aan de rivier de Isonzo werd een smadelijke nederlaag geleden tegen het Oostenrijks-Hongaarse leger. Zeshonderdduizend Italiaanse soldaten sneuvelen, deserteerden of werden gevangen genomen. De schuld voor deze nederlaag werd gelegd bij de defaitistische houding van de legerleiding en hun gebrek aan patriottisme.

Het vertrouwen in de regering brokkelde verder af doordat de geallieerden hun beloften over aanzienlijke territoriale uitbreiding na de oorlog niet helemaal waar maakten. Alto Adige (Zuid-Tirol) en Trentino werden aan Italië toegewezen, evenals Triëst en de regio Friuli. De toezegging dat Italië ook in het bezit zou komen van Dalmatië en de havenstad Fiume (het huidige Rijeka) werd niet waargemaakt. Dit falen werd de regering ernstig aangerekend. Men vroeg zich af waarvoor de soldaten eigenlijk hadden gevochten en waarom zovelen de dood waren ingestuurd.⁶

Het als verraad beschouwde besluit om de havenstad Fiume niet toe te kennen aan Italië was voor de populaire dichter, oorlogsveteraan en nationalist Gabriele d'Annunzio reden om in september 1919 samen met ongeveer 2000 ontevreden oud-strijders het recht in eigen hand te nemen en Fiume te bezetten. Hij vestigde een libertair bewind en slaagde erin vijftien maanden stand te houden.⁷ Het succes van deze actie heeft het nationalisme in het land nog sterker gemaakt. Het heeft ook de zwakte blootgelegd van de regering die lange tijd niets tegen de opstandelingen heeft kunnen ondernemen.

De nationalistische kern van het fascisme kreeg jaren later een 'wetenschappelijke basis' in het manifest van fascistische intellectuelen dat in april 1925 werd opgesteld door de filosoof Giovanni Gentile. Het fascisme is, volgens dit manifest, een politieke en een morele beweging. Het uitgangspunt is dat het individu zich opoffert voor een groots ideaal waaraan het zijn bestaansrecht kan ontlelen. Het ideaal waarvoor gestreden moet worden is de Italiaanse natie, het roemrijke Vaderland dat in oude luister moet worden hersteld. Alles moet daarvoor wijken. Het geweld dat in de jaren van de opkomst van het fascisme is gebruikt tegen iedereen die dat grootste ideaal in de weg stond is, volgens dit manifest, daarom volkomen gerechtvaardigd geweest. Het grote ideaal rechtvaardigt ook dat een einde is gemaakt is gemaakt aan "de liberale staat en de op eigenbelang en individualisme gebaseerde samenleving".⁸

Sterke nationalistische sentimenten vormden ook de drijfveer voor de fascistten om geheel Libië onder controle te krijgen en in 1936 een koloniale veroveringsoorlog in Ethiopië te beginnen waarbij steeds weer werd benadrukt dat het om minderwaardige volken ging die baat zouden gaan hebben bij de Italiaanse beschaving. Een Italiaans superioriteitsgevoel en minachting voor de Slavische volken speelden eveneens een grote rol in de wijze waarop het Italiaanse leger tijdens de Tweede Wereldoorlog is opgetreden in de bezette gebieden. Ook de rassenwetten van 1938 vloeiden voort uit

sterk nationalistische opvattingen waarbij werd betoogd dat er sprake zou zijn van een zuiver 'Italiaans ras' dat beschermd moest worden. De fysieke en geestelijke kenmerken van de Italianen mochten op geen enkele wijze worden bezoedeld.

DE FASCISTEN TEGEN HET LINKSE GEVAAR

De slechte economische toestand, de lage lonen en het tekort aan levensmiddelen leidden na de Eerste Wereldoorlog regelmatig tot grote protesten, stakingen en bezettingen. In 1919 kwam het meerdere malen tot een algemene staking. Niet alleen de industriearbeiders protesteerden, ook onderwijzers, kelniers en postbeambten namen deel aan de protesten. In september 1920 werden bijna alle ijzer- en staalfabrieken, autofabrieken, machinefabrieken en wapenfabrieken in het hele land door arbeiders bezet, maar wel door hen in werking gehouden. Op het platteland breidden de acties van de dagloners en boeren zich uit. Niet alleen in het noorden, ook op Sicilië werden vrijwel alle landgoederen door de landarbeiders overgenomen.⁹

De stakingen en bezettingen, die vooral een economisch en niet zo zeer een politiek doel hadden, riepen een tegenbeweging op waarvan de op 23 maart 1919 door de ex-socialist Mussolini in Milaan opgerichte strijdgroepen, de Fasci di Combattimento, de kern vormden. Ze grepen terug op oude Romeinse symbolen, zoals de fasces, een roedenbundel met bijl, als symbool van het gezag. De in zwarte hemden geklede bendes, die aanvankelijk vooral bestonden uit ontevreden oud-militairen, verklaarden de nationale waarden te zullen verdedigen. Deze soldaten voelden zich verraden en tekort gedaan en hadden een afkeer van de oude Italiaanse politiek en van de socialistische partij, die zich tegen deelname aan de oorlog had verzet. Deze bendes werden door ondernemers en grondgrondbezitters ingehuurd om iets tegen 'het linkse gevaar' te doen en hun eigendom te beschermen. Stakingen en bedrijfsbezettingen werden bestreden met geweldpleging en met het vernietigen van socialistische drukkerijen en vakbondskantoren, maar ook met mishandelingen en moordpartijen.

EERSTE ANALYSES VAN EEN NIEUW FENOMEEN

De historicus en journalist Luigi Salvatorelli probeert als een van de eersten in 1919 te analyseren en te begrijpen wat er in Italië aan de hand is. Hij is van oordeel dat het nationalisme het fascisme ideologisch en politiek heeft opgeslokt. Omdat het fascisme bereid is om de nationalistische ideeën te realiseren spreekt Salvatorelli van 'nazionalfascismo'. Het fascisme is volgens hem in zekere zin een religieuze sekte die gebruik maakt van een amalgaam van zeer uiteenlopende ideeën en leerstellingen. Het is een beetje Friedrich Nietzsche en een beetje d'Annunzio. Het omarmt de cultus van het heroïsche geweld. Het is demagogisch en het wil de democratie, het liberalisme en het socialisme vernietigen. Het is een beetje positivisme en ook een beetje syndicalisme, maar het is ook het Duitse verafgoden van de staat zonder welke het individu niet kan leven.¹⁰

Een geheel andere analyse wordt in 1920 gemaakt door de communist Antonio Gramsci. Deze ziet in het fascisme '*het kapitalistische geweld in zijn illegale vorm*'. Hij wijst erop dat '*het Italiaanse fascisme de gebouwen van Avanti! in Milaan en Rome in brand heeft gestoken en dat geen enkele fascist hiervoor is gestraft. De gerestaureerde staat zal geen brand meer stichten, maar zal "legaal" onderdrukken*'.¹¹

De relatie tussen de belangen van ondernemers en grootgrondbezitters en het fascisme kan onmogelijk worden ontkend, maar hiermee kan dit nieuwe politieke verschijnsel niet worden verklaard. Door historici is sedertdien verschillend geoordeeld over de relatie tussen kapitalisme en fascisme. De meningen lopen, gelet op discussies in de Nederlandse pers, nog steeds sterk uiteen.¹²

In Nederland ziet de pers in de twintiger jaren het fascisme vooral als een nieuw fenomeen, een macht die weet op te treden tegen het bolsjewistisch gevaar. Het fascisme valt vooral op door haar militaire en gewelddadige karakter.¹³ De eerste analyse is dat er zonder de stakingsacties van de socialisten en communisten van het fascisme geen sprake zou zijn geweest. Het socialistische dagblad *Het Volk* beschouwt het fascisme vooral als een nationalistische beweging, die als gevolg van de oorlog is ontstaan en groepen aantrok die onder de crisis sterk te lijden hadden gehad, vooral onder de middenstand.¹⁴ De communistische krant *De Tribune* noemt de fascistische betaalde strijdkrachten van de grootgrondbezitters en grootindustriëlen.¹⁵ Volgens de gereformeerde krant *De Standaard* is het fascisme geleidelijk aangegroeid '*tot een soort staat in de staat, tot een geduchte macht, die onder de*

ijzeren discipline van Mussolini over een geweldige invloed beschikt'.¹⁶ *The New York Times* ziet het fascisme vooral als een anticomunistische organisatie.¹⁷ Dit is de belangrijkste reden voor veel kranten om in hun eerste beoordeling de positieve kanten van het nieuwe verschijnsel te benadrukken.

DE FASCISTEN WILLEN HET LAND REGEREN

Op 7 november 1921 kiezen de Italiaanse fascistten de charismatische Mussolini met grote meerderheid tot hun leider. Besloten wordt de organisatie om te zetten in een politieke partij. De partij telt direct al meer dan 300.000 leden.¹⁸ Het is niet zozeer de afkeer van het socialisme die velen aantrekt, maar vooral de belofte van het fascisme dat het zal breken met de oude traditionele conservatieve politiek. De economie zal gaan opbloeien, de mensen zullen het beter krijgen. Het rijk zal in oude luister worden hersteld, de wereld zal weer met respect over Italië en de Italianen gaan spreken.

De meerderheid van de leden heeft in de oorlog gevochten, maar de partij trekt steeds meer goed opgeleid mensen aan uit de middenklasse, van de scholen en universiteiten. Een kwart van de leden is in de beginjaren jonger dan 21 jaar.¹⁹

Elke gedachte dat het fascisme zich als politieke partij wel zal voegen in het democratische bestel blijkt nog tijdens het oprichtingscongres een illusie te zijn. In Rome komt het tot gevechten tussen fascistten en hun tegenstanders.

In de loop van 1922 gaan de fascistten steeds nadrukkelijker regeringsdeelname opeisen.²⁰ Ze blijven zich op straat manifesteren, maar al te grote excessen worden door Mussolini de kop in gedrukt. De pers veronderstelt dat te veel geweld de fascistten minder acceptabel zou maken als regeringspartij.²¹ Mussolini maakt nog eens duidelijk wat de fascistten willen. '*Ons programma is eenvoudig. Wij willen Italië zelf besturen en wensen nationale reconstructie*'.²²

Tijdens een grote manifestatie van de fascistische partij op 24 oktober 1922 in het theater San Carlo in Napels betoogt Mussolini onomwonden dat de regeringsmacht met geweld zal worden veroverd, indien deze niet vrijwillig wordt overgedragen. De regering toont, volgens hem, een '*volslagen onbekwaamheid en schandelijke laksheid*'. De fascistten zijn bereid tot de regering toe te treden onder voorwaarde dat het parlement wordt ontbonden en de kieswet wordt herzien. Hij eist dat de fascistten de portefeuilles van

buitenlandse zaken, oorlog, marine, arbeid, openbare werken en luchtvaart krijgen. Deze voorwaarden worden door de regering niet aanvaard. Alleen ondergeschikte ministerposten worden aangeboden.²³

DE MARS NAAR ROME

Onmiddellijk na het congres in Napels worden in Noord- en Midden-Italië overheidsgebouwen door fascistena bezet en wordt de machtovergenomen in Florence, Pisa, Perugia, Milaan, Trento, Bolzano, Ferrara, Cremona, Piacenza en Verona. Deze steden worden niet meer door de gekozen burgemeesters en wethouders bestuurd maar door fascistena. Vanuit de fascistische machtscentra beginnen ongeveer 30.000 fascistena op 26 oktober 1922 in bussen, treinen en auto's, op fietsen en te voet aan een optocht naar Rome, gewapend met geweren, messen en stokken. De regering wil de staat van beleg uitroepen en zou met de inzet van het leger de fascistena eenvoudig hebben kunnen tegenhouden. Koning Victor Emanuel III weigert echter het bevelschrift tot afkondiging van de staat van beleg te tekenen, met als argument dat hij een burgeroorlog wil voorkomen. Mussolini wordt op 31 oktober 1922 door de koning tot minister-president benoemd.²⁴

Formeel komt het fascisme dus op een legale manier aan de machtovername. Door de machtovername in de grote steden en de voortdurende dreiging met geweld kan echter alleen maar van een staatsgreep worden gesproken.

De fascistena beseffen dat het te vroeg is om alleen de machtovername uit te oefenen en dat het in dit stadium belangrijk is de gevestigde orde gerust te stellen. In de nieuwe regering worden daarom niet alleen fascistena opgenomen, maar ook twee democraten, één liberaal, één rechtse sociaaldemocraat en twee leden van de Partito Popolare Italiano, de katholieke volkspartij. Mussolini wordt niet alleen minister-president maar ook minister van buitenlandse zaken. De nationalist Luigi Federzoni wordt minister voor de koloniën. Generaal Armando Diaz wordt minister van oorlog en admiraal Paolo Thaon di Revel minister van marine, waardoor de steun van het leger verzekerd is. De op dat moment nog partijloze filosoof Giovanni Gentile wordt minister van onderwijs.²⁵

In binnen- en buitenland wordt overwegend positief gereageerd op het nieuwe bewind. De oud-premiers Antonio Salandra en Giovanni Giolitti spreken hun steun uit, net als belangrijke intellectuelena zoals de filosoof Benedetto Croce, de econoom Vilfredo Pareto en de socioloog Robert Michels.

De heersende klasse, de meest bekende politieke leiders, maar ook de grote dagbladen geven op dat moment hun steun aan de regering Mussolini.²⁶ *The New York Times* stelt vast dat het fascisme de staat heeft opgeslokt. Deze krant noemt Mussolini een dictator, maar wijst er wel op dat hij de eed op de grondwet heeft afgelegd. Dat lijkt een geruststellende gedachte.²⁷

De burgerlijke partijen vinden dat er veel op het fascisme is aan te merken, maar dat het toch als het kleinste kwaad moet worden beschouwd. Het fascistische regime zal in elk geval een einde maken aan stakingen en demonstraties en de rust en orde in het land herstellen. De verwachting is ook dat een sterk bewind zal kunnen zorgen voor een verbetering van de slechte toestand van de economie. Het Vaticaan is blij dat de fascisten een einde hebben gemaakt aan de communistische dreiging en hoopt op een goede samenwerking met de nieuwe regering. De Engelse premier Andrew Bonar Law en de Franse minister-president Raymond Poincaré spreken hun vertrouwen uit in de goede samenwerking.²⁸

LIBERALEN EN KATHOLIEKEN MAKEN DE REGERING VAN MUSSOLINI MOGELIJK

De nieuwe regering moet nog wel het vertrouwen krijgen van het parlement. De grote niet-fascistische meerderheid kan na 31 oktober nog steeds een regering onder leiding van Mussolini verhinderen. Van de in totaal 535 zetels worden er slechts 35 door fascistten bezet. Op 17 november 1922 spreekt een grote meerderheid van het Huis van Afgevaardigden echter met 306 stemmen vóór en 116 stemmen tegen (de socialistten en de communisten) het vertrouwen uit in het kabinet Mussolini. Conservatieven, liberalen, katholieken, maar ook reformistische socialistten geven hun steun aan de nieuwe regering. Dat gebeurt terwijl men weet dat de fascistten hebben aangekondigd de kieswet te willen wijzigen en een eind te willen maken aan het bestaande parlementaire stelsel. De katholieke partij geeft tijdens een speciaal congres zijn goedkeuring aan de deelname van de partij aan de regering Mussolini. De partij meent zo een bijdrage te kunnen leveren aan de politieke, financiële en morele hervorming van Italië.

Op 29 november 1922 spreekt ook de Senaat met 196 stemmen vóór en 19 stemmen tegen het vertrouwen uit in Mussolini. Mussolini kan, met een brede steun in het Italiaanse parlement, beginnen met de afbraak van de rechtsstaat en de machtsovername voltooien. Het liberale Italiaanse dagblad

La Stampa concludeert dat de regering Mussolini de volledige macht in handen heeft. Het socialistische parlements lid Giacomo Matteotti spreekt over een liberale zelfmoord en een definitieve overdracht van het land aan het fascisme.²⁹

DE BELANGRIJKSTE THEMA'S

In het eerste hoofdstuk van dit boek wordt geschetst hoe vanaf 31 oktober 1922 systematisch de rechtsstaat is afgebroken. Dit hoofdstuk is een geactualiseerde en sterk aangepaste versie van relevante passages over de rechtsstaat in mijn vorige boek³⁰. De maatregelen om stap voor stap een einde te maken aan de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht, de vrije pers en de parlementaire democratie worden duidelijker in kaart gebracht. Meer aandacht is besteed aan het einde van de vakbondsvrijheid, de discriminatie van minderheden en de rol van de OVRA, de geheime politie.

Het gebruik van de term 'rechtsstaat' in dit boek sluit aan bij de definitie die wordt gehanteerd door de Europese lidstaten op basis van het Verdrag van Maastricht van 1992. In dit verband gaat het vooral om rechtszekerheid, het verbod op willekeurige uitoefening van de uitvoerende macht, onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht, eerbiediging van grondrechten van de burgers, scheiding van machten en gelijkheid van de burgers voor de wet.³¹ In 1922 werd de term rechtsstaat nog niet gebruikt. In Italië was op dat moment nog het door de koning afgekondigde Statuto Albertino uit 1848 van kracht. Dit statuut erkende het beginsel van gelijkheid, de individuele vrijheid, de persvrijheid en de vrijheid van vergadering. Expliciet werden de burgerlijke en politieke rechten van de Joden erkend.³²

Bij de tegenstanders van het fascisme bestonden in de twintiger jaren van de 20^e eeuw opvattingen over de 'beginselen van de rechtsstaat' die fundamenteeler zijn dan de beginselen van de Statuto. Vooral worden door hen de beginselen van rechtvaardigheid en waarheidsliefde benadrukt en wordt geageerd tegen machtsmisbruik, geweld en censuur.³³

In de hoofdstukken II t/m V wordt beschreven waar de afbraak van de rechtsstaat en de instelling van een dictatoriaal en totalitair regime toe heeft geleid. Het tweede hoofdstuk behandelt het Italiaanse kolonialisme en het optreden van het Italiaanse leger in de koloniën. In het derde hoofdstuk staan de invoering van de rassenwetten in 1938, het antisemitisme en de Jodenvervolgung centraal. Ook komt de vraag aan de orde waarom

deze wetten zijn ingevoerd en wat de invloed van Hitler daarop is geweest. De deelname van het Italiaanse leger aan de Spaanse burgeroorlog aan de zijde van generaal Franco en de bijdrage van Italianen aan de terreur tegen de Spaanse bevolking komt in het vierde hoofdstuk aan de orde. In het vijfde hoofdstuk wordt ingegaan op de deelname van Italië aan de Tweede Wereldoorlog aan de zijde van Nazi-Duitsland. Hierbij gaat het niet om een gedetailleerde beschrijving van het verloop van de oorlog, maar om het optreden van het Italiaanse leger in de bezette gebieden en om de vraag in hoeverre het beeld van de goede Italianen, dat later is gecreëerd, valide is.

Het bleek relatief eenvoudig te zijn de rechtsstaat te vernietigen, maar bijzonder moeilijk recht en vrijheid weer te herstellen. Het verzet dat daarvoor nodig was komt in het zesde hoofdstuk aan de orde. Hoofdstuk VII beschrijft de moeizame weg naar herstel van democratische verhoudingen en de rol die de christendemocraten en de communisten daarin hebben gespeeld.

Over al deze afzonderlijke aspecten is veel en uitgebreid gepubliceerd, vooral door Italiaanse historici. Door mij zijn vooral die zaken naar voren gehaald die van belang zijn voor het ontstaan en het beoordelen van de mythevorming van het onschuldige en milde fascisme en de 'brava gente', de 'goede Italianen'.

Aan het fascisme kwam op 25 april 1945 een eind. De nieuwe republiek wilde vooruit kijken, maar welke verhaal over het verleden werd verteld? Hoe gingen de Italianen na de oorlog met het fascisme om? Welke herinnering moest gekoesterd worden en wat moest worden vergeten? Het ontstaan en cultiveren van een mythe over de goede Italianen en het onschuldige fascisme wordt in de hoofdstukken VIII en IX beschreven. De verwerking van het verleden, in de context van de wisselende politieke verhoudingen in het land, en de strijd om de collectieve herinnering vormen de kern van hoofdstuk X.

In de slotbeschouwing staat de erfenis van het Italiaanse fascisme centraal, nu door extreem rechts in verschillende Europese landen opnieuw wordt gepoogd de rechtsstaat af te breken en een autoritair bewind te vestigen.

HOOFDSTUK I

DE AFBRAAK VAN DE RECHTSSTAAT

“Wanneer politieke vrijheden worden onderdrukt, moeten ook persoonlijke rechten worden onderdrukt of strikt worden ingeperkt. Hoe zou men de vrijheid van meningsuiting kunnen onderdrukken als de vrijheid van denken ongehinderd bleef? Hoe zou men de persvrijheid kunnen onderdrukken als de vrijheid van onderwijs onaangetast bleef? Hoe zou men de vorming van een oppositiebeweging kunnen voorkomen als de politie niet bevoegd was om toezicht te houden op het privéleven van al degenen die ervan verdacht werden tegenstanders te zijn?”

GAETANO SALVEMINI³⁴

De afbraak van de Italiaanse rechtsstaat voltrekt zich na 31 oktober 1922 systematisch en in een vlot tempo. Direct na de machtsovername wordt amnestie verleend voor fascistische gewelddaden. Daarna worden nieuwe ontslagregels voor ambtenaren ingevoerd en komt er nieuwe wetgeving voor de rechterlijke macht. Vervolgens wordt het kiesrecht gewijzigd en wordt het nieuw gekozen parlement door de fascistische meerderheid afgeschaft. Deze maatregelen gaan samen met de invoering van censuur op de pers die uitmondt in het radicaal verbieden van alle kranten die niet loyaal zijn aan het regime. Ook onwelgevallige literatuur wordt dan verboden. Tegelijkertijd komt ook een eind aan de onafhankelijkheid van onderwijs en wetenschappen en kunnen docenten en hoogleraren hun functie alleen blijven uitoefenen indien zij een loyaliteitsverklaring tekenen. Deze aanpak gaat samen met het fysiek uitschakelen van de oppositie, met het vermoorden, gevangen zetten en verbannen van politieke tegenstanders.